

Mühazirə №1

Fənn:Metodika

İxtisas:Xalq çalğı alətləri.

Kurs: IV

Müəllim: Əiyeva Samirə Vaqif qızı.

I.Mövzu.№1. Xalq çalğı alətləri tədrisinin metodikası,yaranma tarixi və etimalogiyaları .Müəllimin şagirdlərlə tədris metodikası.

1.Metodika nədir.Giriş

2.Təhsil və təlimin məzmunu

Sınıf jurnalı və şagirdin biliyinin qiymətləndirilməsi

3. Şagirdin gündəliyi.

4.Müəllim-şagird münasibəti

5. Fərdi iş planının tərtibi. Tədrisin əsas vəzifələri

6.Tədrisin metodikası. Təlim.

7.Pyeslər,qammaların və etüdlərin tədrisi. Ansambl

8.Ritm .Temp və dinamik işarələr

9.Akustika.Notun oxunması.xalqçalğıalətlərində istifadə olunan ştrixlər.

10.Muğamların təfrisi.Musiqi müəllimi və onun hazırlığı.

11.Davranış və təmizilik.Tarın yaranma tarixi və etimalogiyası.

12.Kamançanın yarama tarixi və etimalogiyası.Aplikatura sistemi.

13.Balabanın yaranma tarixi və etimalogiyası.Aplikatura ,barmaqların alətin pərdələri üzərində düzgün qoyuluşu barəsində.

14.Sazın yaranma tarixi və etimalogiyası.Qaval alətinin tarixi və etimalogiyası.Ümumi metodik tövsiyyələr.

15.Qarmon alətinin yaranma tarixi və etimalogiyası.Qanun alətininyaranma tarixi və etimalogiyası

GİRİŞ

Metodika sözünün kökü “**metod**”(methodos) olub yunancadan dilimizə üslub mənasında tərcümə edilir.Bütün elm sahələrində olduğu kimi musiqi sənətinin də öyrənilməsində metodika fənnindən istifadə edilir.

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir və planetimizin qədim mədəniyyət mərkəzlərindəndir.Buranın ilk sakinləri olan ibtidai insanlar primitive əmək alətləri ilə yanaşı mənəvi ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü bir sıra çalğı alətləri də icad etmişlər.Sonralar bu alətlərin bir qismi unudulmuş,tarixin keşməkeşli yollarında itib-batmış,bir qismi isə inkişaf etdirilmiş,təkmilləşdirilmiş,mükəmməl alətə çevrilərək nəsil-dən-nəslə necə ötürülmüşdür?

Qədimdə musiqi mətəbləri olmadığından ayrı-ayrı sənətkarlar fərdi şəkildə bu və ya digər çalğı alətini şagirdlərinə öyrədirdilər.Hər ifaçı alətin sirlərini şagirdlərinə özünəməxsus üslubda başa salırdı.

XX əsrin əvvəllərində bir sıra şəhərlərdə_Bakıda(1922),Gəncədə(1923), Ağdamda(1924),Şuşada(1932),Naxçıvanda(1937),Şəkiddə(1941) musiqi məktəbləri yaradıldı.Bu məktəblərdə xalq çalğı alətlərimizin yeni metodika ilə tədrisi sitetmi tətbiq olunurdu.

Qeyd edək ki,Gəncədə və Ağdamda ilk musiqi məktəbləri XX əsrin tanınmış ictimai və dövlət xadimi,folklor tədqiqatçısı Əlihüseyn Dağlının təşəbbüsü ilə açılıb.O,özünün əlyazmalarında bu barədə məlumat verir.

Müasir dövrümüzdə digər sahələrdə olduğu kimi,mədəniyyət işçilərinin də qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri gənc nəslə vətənpərvər urhdə tərbiyələndirmək,onları dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.Bu işdə incəsənətin qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrindən biri olan musiqidən bəhrələnməliyik.Sirr deyil ki,musiqi mənəvi qida olmaqla bərabər insanda nəcib hislər aşılایır və onu daxilən saflaşdırır,zənginləşdirir.

Ölkəmizin musiqi məktəblərində müəllimlərimiz gənc nəslə müxtəlif çalğı alətlərinin sirlərini öyrədirlər.Yeni tədris edilən **metodika fənni** gələcək musiqi müəllimlərinə dərslin hazırlanma qaydalarının,tədrisin metodoloji əsaslarını,tədris proqramının,ixtisas(not və muğam) fənlərinin planlı təşkilini və s. öyrədir.

Şagirdin oturuş qaydası

Hər hansı çalğı alətinin tədrisi ilk növbədə öyrənəcəyi alətin quruluşu ilə tanışlıqdan başlayır.Müəllim ilk andan maraqlı söhbətləri ilə şagirdə çalğı alətinə böyük məhəbbətlə yanaşmağı tələqin etməlidir.O,şagirdə alətin quruluşu,yaranma tarixi,adının etimologiyası,diapozonu,tanınmış ifaçıları və s. haqqında lakonik məlumat verməlidir.Daha sonar müəllim şagirdə ifa zamanı süzgün oturuş

qaydasını, əllərin, həmçinin barmaqların alət üzərində düzgün qoyulmasını izah etməlidir. Müəllim buna xüsusi diqqət yetirməlidir ki, gələcəkdə müəyyən problemlər yaranmasın. Hər hansı çalğı aləti dərslərlərində (“Tar nəktəbi”, “Kamança məktəbi”, “Balaban məktəbi”, “Nağara məktəbi”, “Qarmon məktəbi”, “Saz məktəbi” və s.) şagirdin düzgün oturuşu və barmaqlarının vəziyyəti ilə bağlı geniş məlumat və şəkillər verilir. Ümumi halda onu qeyd etmək lazımdır ki, istifadə etdiyi çalğı alətindən asılı olmayaraq şagird ifa zamanı oturacağı ön tərəfində əyləşməli, söykənəcəyə dayaqdanmamalı, qamətini daim şux saxlamalı, sola-sağa və ya irəli-geri əyilməməlidir. İfaçı sol ayağını sağ ayağına nisbətən azca irəli qoymalıdır. Oturacağı hündürlüyü elə olmalıdır ki, şagirdin ayaqları yerə çatsın. Çalğı zamanı şagird düz, sərbəst olmalıdır.

Təhsil və təlimin məzmunu

Burada söhbət musiqi təhsili və təlimindən gedir. Bildiyimiz kimi hər bir şagird ilk musiqi təhsilini əsasən uşaq musiqi məktəblərində alır. Digər musiqi ocaqlarında-mədəniyyət evləri, mərkəzləri və saraylarında, klublarda, uşaq və gənclər yaradıcılıq birliklərində də şagirdlərə ilk musiqi təhsili verilir. Bu ocaqlar müxtəlif cür olsalar da, eyni təhsil sistemi üzrə fəaliyyət göstərirlər. Bir çox tanınmış musiqiçilər və xanəndələr adlarını çəkdiyimiz təhsil ocaqlarının yetirmələridirlər.

O. Rəcəbov “Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi metodikası” kitabında yazır: “Gənc nəslin formalaşmasında musiqi təliminin məzmununun düzgün təyin edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. K. Marksın dediyi kimi “Əgər sən incəsənətdən həzz almaq istəyirsənsə, gərək bədii cəhətdən savadlı olasan”. Məhz bu, uşaqların öyrəndiyi musiqinin məzmununun düzgün təyin edilməsi prinsipləri ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Yəni uşağa təqdim ediləcək musiqi materialı onda fəal həyat mövqeyi yaratmaqla bərabər, müəyyən biliklər verməli, əmək, istirahət proseslərinə yaradıcı yanaşmağı öyrətməlidir”.

Təhsil və təlim gənc nəslə vətənpərvər ruhda tərbiyə edərək onlarda Vətən dərin məhəbbət hissləri aşılamalıdır. Hər bir Azərbaycan övladı kiçik yaşlarından bilməlidir ki, onun Dədə-Qorqud kimi babası var. Əlində qolça qopuz türk ellərini qarış-qarış gəzən Dədə-Qorqudun öyüd-nəşitləri bu gün dillər əzbəridir. Şagirdlərimizə xalqımızın qəhrəman, igid övladlarından söhbət açmalı, bu qəhrəmanların həm də böyük musiqiçi olduqlarını diqqətə çatdırmalıyıq. Məsələn, xalq qəhrəmanı Babək Əl-Xürrəmi (təqr. 795/798-838) dövrünün ən gözəl tənbur çalanı olub. O, bir əlində tənbur, bir əlində qılınc düşməni üzərinə yeri-yib. Eləcə də Koroğlu (XVI əsr) dəlilərini ruhlandırmaqdan, düşməni lərzəyə salmaqdan ötrü saz çalar, şeirlər deyərmiş.

Tədris planı və tədris proqramı nə deməkdir?

Tədris planı-musiqi məktəblərində tədris edilən fənlərin dərsləri üzrə yerləşdirilməsi və hər fənnin tədrisinə verilən saatların miqdarını müəyyənləşdirən dövlət sənədidir.

Tədris proqramı-təcrübəli və səriştəli mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilir.Musiqi məktəblərində tədris çalğı alətlərinin(tar,kamança,balaban,qanun,nağara,qarmon,saz),həmçinin xanəndəlik sinfinin proqramlarına uyğun aparılır.Bu proqramlar Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “Mədəniyyət Təhsili üzrə Respublika Elmi Metodiki Mərkəzi”ndə təsdiq edildikdən sonra musiqi məktəblərinə göndərilir.Bütün məktəblər vahid proqram əsasında fəaliyyət göstərir.Müəllim şagirdə proqram verərkən müstəqildir,onun proqrama əsasən geniş seçim imkanları olur.

Sınıf jurnalı

Musiqi məktəblərində tədrisə lazım olan mühüm sənədlərdən biri də sınıf jurnalıdır.Jurnal şagirdlərin dərslərə davamiyyəti və müvəffəqiyyətlərini bildirən dövlət sənədidir.

Musiqi məktəblərində qayda üzrə şagirdlərə ixtisas (not və muğam)dərsləri fərdi,nəzəri dərslər isə qrup halında keçirilir.Buna görə də həmin həmin dərslərə uyğun hazırlanmış xüsusi formalı jurnallardan istifadə edilir.

Hər yarım ilin sonunda müəllim jurnala şagirdlərin ixtisas(not və muğam)qiymətlərini yazır.Əxlaq və davranışına görə isə müəllimlər şagirdləri “kafi”və ya “nümunəvi”sözlərini jurnala yazmaqla qiymətləndirirlər.Jurnalda ayda bir dəfədən az olmamaq şərtilə şagirdlərin dərslərə hazırlıq səviyyəsi 5 ballı sistemdə əks etdirilməlidir.Həmin qiymətlər şagirdlərin gündəliyinə də mütləq yazılmalıdır.Bunların əsasında da rüblük qiymət təyin edilir.

Şagird biliyinin qiymətləndirilməsi

Şagirdin biliyini,mənimsəmə,qavrama qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün müəllim müntəzəm olaraq hər ay onun gündəliyinə və jurnala qiymət yazmalıdır.Dərslərin sonunda isə həmin qiymətlər əsasında ümumi illik yekun qiymətləri müəyyənləşdirilir.Dinləmə sonunda isə həmin qiymətlər əsasında ümumi illik yekun qiymətləri müəyyənləşdirilir.Dinləmə və imtahanların qiymətləri fərdi vəzəqədə I yarımilin və II yarımilin sonunda yazılır. II sinifdən başlayaraq ildə bir dəfə qamma üzrə ayrıca texniki dinləmə keçirilməlidir(fevralın 5-dən 15-nə qədər).Qammalar üzrə texniki dinləmədə şagirdlərin nəzəri biliklərini artırmaq məqsədilə musiqi terminlərilə bağlı suallar verilməsi də məsləhətdir.Uşaqların həm texniki səviyyəsini,həm də nəzəri biliyini qiymətləndirmək məqsədəuyğundur.V sinifdə ilk dinləmə dekabr ayında (iki

pyes, bir muğam) keçirilir, məqbul və ya qeyri-məqbullu qiymətləndirilir. Bu sinif üzrə II dinləmə mart, III dinləmə isə aprel ayında keçirilir.

Şagirdlərin biliyi il boyu aşağıdakı şəkildə qiymətləndirilir:

I sinif I yarım ildə yalnız ixtisas müəllim tərəfindən yekun qiymətlərini alır.

I sinifdə II yarım ilin sonunda akademik dinləmə keçirilir və bu dinləmədə şagird şöbə müdiri tərəfindən qiymətləndirilir. Bu zaman şagird kiçik həcmli, müxtəlif xarakterli 2 pyes, 1 etüdvəri məşğələ, muğam fənnindən isə ya bir rəqs, ya bir rəng, ya da bir xalq mahnısı ifa etməlidir. Dinləmədə şagirdin oturuşuna, aləti düzgün tutmasına və barmaqlarını alətin üzərinə düzgün qoymasına əsas diqqət verilir.

Xatırladaq ki, müəllim hər yarım ilin sonunda şagird üçün xasiyyətnamə yazmalıdır. Xasiyyətnamədə şagirdin eşitmə qabiliyyəti, musiqi yaddaşı, ritmi, dərse münasibəti, verilən tapşırıqlara hazırlığı, musiqi duyumu, notu üzündən oxuma bacarığı və uşağın mərhələlərlə inkişafı qeyd edilir.

Hər dəfə ifadan əvvəl köklənən musiqi alətlərinin kökləmə prosesi şagirdlərə II sinifdə öyrədilməlidir. Bu sinifdə illik tələbat kiçik həcmli 4-6 pyes, 2-4 etüd, proqramda göstərilən qamma və muğamlardır. Qeyd edək ki, qammalar çərək və səkkizlik notlarla çalınır. I yarım ilin sonunda akademik dinləmə keçirilir. Dinləmədə proqrama uyğun 2 pyes və 1 muğam çalınmalıdır. Nəticə şöbə müdiri tərəfindən qiymətləndirilir. II yarım ilin sonunda da 2 pyes, 1 etüd və 1 muğam çalmaqla akademik dinləmədə şagirdin biliyi qiymətləndirilir.

III sinifdə illik tələbat II sinifdəki kimidir. Lakin repertuar III sinfin proqramına uyğun olmalıdır. **Qammalar isə** çərək, səkkizlik və onaltılıq notlarla çalınmalıdır. III sinfin II yarım ilində şagirdlər ixtisasdan (not və muğam) imtahan verməlidirlər. İmtahanda 2 pyes, 1 etüd və 1 muğam çalınmalıdır. Şagirdin biliyini imtahan komissiyasının sədri və üzvləri qiymətləndirir.

IV sinifdə illik tələbat II-III siniflərdə olduğu kimidir. Müəllim texniki səviyyəsi yüksək olan şagirdlərə qammalar öyrədərkən mürəkkəb ştrixləri də keçməlidir.

I və II yarım ilin sonunda akademik dinləmədə şagirdin biliyi qiymətləndirilir.

V sinifdə illik tələbat 1 iri həcmli əsər, 2 müxtəlif xarakterli pyes, proqrama uyğun qamma və 2 muğamdan ibarətdir.

Dekabr ayında keçirilən dinləmədə şagird 2 pyes və 1 muğam çalmalıdır.

Şagirdin gündəliyi

Gündəlik-müəllimlə valideyn arasında bir növ əlaqə vasitəsidir. Müəllim şagirdin gündəliyində hər dərsə aid qeydlərini aydın xətlə yazmalıdır. Valideynlər isə hər həftənin sonunda uşaqlarının dərsə davamiyyətini yoxlamalı və bu barədə xəbərdar olduğunu müəllimlərə bildirmək üçün gündəliyə imza atmalıdırlar.

İxtisas müəllimi hər yarım ilin sonunda valideyn iclası keçirməli, şagirdlərin digər fənlərə davamiyyətinə də nəzarət etməli, bu barədə mənfə və ya müsbət fikirlərini valideynlərin nəzərinə çatdırmalıdır. Valideynin borcu isə övladının evdə məşğul

olması üçün hərtərəfli şərait yaratmaqdır. O, müəllimin gündəlikdə etdiyi qeydləri oxumalıdır.

Şagird ev tapşırıqlarını hazırlayarkən diqqətini cəmləşdirməli, hər gün müəllimin müəyyən etdiyi qədər çalğı ilə məşğul olmalıdır. Belə olduqda müəllimin sinifdə verdiyi məsləhətlər, tövsiyələr öz bəhrəsini verə bilər.

Müəllim-valideyn münasibətləri

Müəllim-valideyn münasibətlərindən danışmadan öncə sizi dünya şöhrətli pianoçu, xalq artisti, professor Fərhad Bədəlbəylinin uşaqlıq illəri haqqında professor Tərhan Seyidovun yazdıqları ilə tanış etmək istəyirik: "Fərhadın uşaqlıqdan musiqiyə olan həvəsinə dəstək vermiş anası Leyla xanımın, ilk musiqi müəllimi A. Kələntirin əvəzsiz rolunu xesusi qeyd etmək lazımdır. Fərhad müəllimin özünün xatırladığı kimi, onu piano arxasında uzun müddətli məşqlərə sövq etmək üçün hətta xüsusi "həvəsləndirmə sistemi" də var idi

Fərhad müəllimin valideyni ilə ilk musiqi müəlliminin uğurlu iş birliyi dünya musiqi xəzinəsinə dahi bir ifaçını bəxş etmişdir. Hər bir valideyn övladının gələcəkdə böyük musiqiçi kimi yetişməsinə istəyirsə, musiqi məktəbinə qədəm qoyduğu ilk gündən onun qayğısına qalmalı, problemlərini həll etməlidir. Bu problemlər hansılardır?

İlk növbədə valideyn övladı üçün yararlı çalğı aləti almalıdır. Bəzi valideynlər bu işə biganə yanaşmış deyirlər: "Qoy hələlik elə-belə alətdə çalsın, sonrasına baxarıq"

Valideyn bilməlidir ki, çalmağı öyrənməyə başlayan şagirdin aləti mükəmməl olmalıdır. Əgər alət yararsız olarsa, təmirə ehtiyacı varsa, valideyn onu təcili təmir etdirməlidir. Əks halda uşaq musiqidən uzaqlaşmağa bilər. O, elə biləcək ki, seçdiyi sənət çox ağırdır. Əslində şagirdin aləti mükəmməl olsa, səslənmə gözəl alınar və onun öz sənətinə sevgisi artar.

Valideyn övladı üçün dərslərə lazım olan ləvəzimatı almalıdır. Bəzən şagird bir neçə ay dərslərə kitabsız, dəftərsiz, hətta alətsiz gəlir.

Belə olan halda şagirddən nə gözləmək olar, hansı müfəvvəqiyyət əldə etmək olar?

Valideyn uşağının çalğı alətilə məşğul olması üçün F. Bədəlbəylinin valideynlərinin "həvəsləndirmə üsulu"ndan istifadə etsə yaxşı olar. Elə uşaqlar olur ki, kiçik hədiyyə alanda çalğı ilə müəllimin təyin etdiyi vaxtdan da çox məşğul olur.

Valideyn övladında çalğı alətlərinə maraq oyatmaqdan ötrü onu tez-tez musiqi ilə bağlı olan muzeylərə, peşəkar musiqiçilərin konsertinə aparmalıdır. Bu işə ixtisas müəllimi də qoşulsa pis olmaz. Muzeylərə ekskursiyalar şagirdlərin estetik zövqünün və tərbiyəsinin formalaşmasını sürətləndirir.

O. Rəcəbovun şagirdlərin musiqi ilə bağlı bilik və təsəvvürlərini genişləndirilməsinə yönəldilən maraqlı təklifləri var: "Televiziya və radio musiqi verilişlərinə kollektiv şəkildə qulaq asmaları da məktəblilərin ciddi musiqiyə olan maraqlarının artmasına səbəb olur. Bu işdə məktəbin rolu ondan ibarətdir ki, həmin verilişləri məqsədə uyğun yönəltsinlər. Dərslərdə bu və ya digər orkestr, ifaçı haqqında söhbət düşəndə uşaqlar həmişə televiziya və radioda eşitdikləri musiqi haqqında

danışırırlar.Məhz buna görə də musiqi müəllimi bu faktdan dərs materialının mənimsənilməsi prosesi üçün istifadə etməyi bacarmalıdır”.

Müəllim-şagird münasibətləri

Müəllim şagirdin məktəbə qədəm qoyduğu ilk gündən özünü ona sevdirməyi bacarmalıdır.Uşaqlar müxtəlif xarakterli olduqlarından həmçinin fərqli ailələrdə tərbiyə aldıklarından müəllim hər bir şagirdlə dil tapmağa məcburdur.Təcrübədən bellidir ki,bəzi uşaqlar ərköyün böyüdüyündən müəllimdən xüsusi nəvaziş gözləyirlər.Yəni uşaqların bir qismi tərifi sevir,əslində zəif çalsalar belə,müəllimdən tərifi eşitdikcə daha çox məşğul olur və ifalarını mükəmmələşdirirlər.

Bəzu uşaqları isə müəllim tərifiyləyəndə əksinə nəticələr alınır.Belə uşaqlarda arxayınçılıq yaranır,evdə az məşğul olur,düşünlər ki,müəllim onsuzda məndən razıdır.Ona görə də belə uşaqların tərifiylənməsi pedoqoji baxımdan düzgün sayılmır.

Fərdi iş planının tərtibi

İxtisas(not və muğam)müəllimi dərs ilinin əvvəlində illik dərs yükünü aldıqdan sonra I yarım il üçün fərdi iş planı tərtib edir.Bu fərdi iş planı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “Mədəniyyət Təhsili üzrə Respublika Elmi Metodiki Mərkəzi”ndə təsdiq olunmuş proqrama əsasən hazırlanır.Eyni şəkildə yanvar ayında müəllim II yarım il üçün də fərdi iş planını tərtib edir.

Fərdi iş planları şöbə müdiri və ya dərs hissə müdiri tərəfindən yoxlanılıb təsdiq olunur və fərdi vərəqələrə köçürülür.Bu fərdi vərəqələr də müdiriyyət tərəfindən təsdiq edilir.İxtisas(not)müəllimi fərdi iş planını tərtib edərkən şagirdin texniki,ifaçılıq qabiliyyətini nəzərə almalıdır.O,şagirdinin proqramın öhdəsindən gəlib-gəlmədiyini əvvəlcədən bilməlidir.

İxtisas-not fənnindən sonra muğam fənni üzrə fərdi iş planı yazılır.I sinifdə şagirdə muğam öyrətmək olmaz.Şagirdi muğamlarımızın ladlarına alışdırmaq üçün müəllim müxtəlif məşğələ nümunələri,kiçik həcmli rəng və dəramədlərdən,mahnı və rəqslərdən ibarət repertuar seçməlidir.Bu repertuar bir növ muğamlara hazırlıq məqsədi daşıyır.Lakin II sinifdən başlayaraq muğam üzrə fərdi iş planında hər şagird üçün proqrama uyğun ayrıca muğamlar yazılmalıdır.Muğamlar əvvəlcə sadə formada,yəni şagirdin qavrayacağı şəkildə öyrədilməlidir.Tədrisən yuxarı siniflərdə sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi gözləmək lazımdır.

Fərdi iş planının üz qabığında musiqi məktəbinin nömrəsi,şöbənin adı,müəllimin adı,soyadı yazılır,fənnin adı və planın hansı tədris ilinə aid olduğu qeyd edilir.Fərdi iş planını yazarkən müəllim hər şagirdin adını,soyadını və təhsil aldığı sinfi yazır.

Fərdi iş planının metodiki cəhətdən düzgün tərtib edilməsi şagirdlərin təhsildə müvəffəqiyyət qazanmasına xeyli kömək edə bilər.

Tədrisin əsas vəzifələri

Musiqi məktəbinin I sinfinə qəbul edilən uşaqların yaş səviyyəsi müxtəlifdir.Bu da onların öyrənmək istədikləri çalğı alətinin növünə görədir."Xalq çalğı alətləri" şöbəsinə adətən 9 yaşında olan uşaqları qəbul edirlər.

Musiqi məktəblərində xalq çalğı alətlərinin tədrisinin əsas vəzifəsi Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının əsərlərini məharətlə ifa edə bilən,muğamlarımıza dərinləndirən savadlı musiqiçilər yetişdirməkdir.Həmin məsələ musiqi məktəblərində təlim-tərbiyə məsələləri ilə bağlı bütün tədbirlərin həyata keçirilməsində şöbə müdirinin də rolu böyükdür.Şöbə müdirini direktor təyin edir.Bu vəzifəyə layiq görülən müəllim kollektivin hörmət etdiyi təcrübəli pedaqoq olmalıdır.Tədrisin hər yarım ili üçün şöbənin iş planı,müəllimlərlə bir sıra metodiki işlər,şagirdlərin qapalı və açıq konsertlərdəki çıxışları,imtahanlar,dinləmələr və s. Bu kimi müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi üçün şöbə müdiri məsuliyyət daşıyır.O,tədris hissə müdiri,məktəb direktoru və valideynlərlə müntəzəm əlaqə saxlamalı,eyni zamanda keçirdiyi bütün tədbirlər haqqında şöbənin iclasında müdiriyyət və müəllimlər qarşısında şifahi və yazılı hesabat verməlidir.

Tədris metodikası

O.Orxanbəyli "Tar tədrisinin metodikası"kitabında tədrisni metodikası ilə bağlı yazır:"**Tədris metodikası**"-hər hansı bir fənni şagirdlərə dahayaxşı mənimsətmək üçün istifadə olunan qaydalar və yollar sistemidir".

Deməli,tədris metodikası-müəllimin şagirdlərə bilik verməsi və onların bilikləri şüurlu olaraq mənimsəməsi üçün istifadə olunan qaydalar və üsullar toplusu deməkdir.

Müəllim sinfə daxil olan şagirdə ilk andan öz təbəssümü ilə xoş ovqat oymalıdır.Dərsin gedişi müəyyən hissələrə bölünməlidir:alətin kölənməsi,keçmiş dərsin yoxlanması və yeni dərsin öyrədilməsi.

Müəllim metodikanın düzgün seçilməsinə,dərsin yüksək səviyyədə tədrisinə çalışmalıdır.

Təlim

O.Orxanbəyli "Tar tədrisinin metodikası" kitabında təlimlə bağlı yazır: "Təlim müəllimlə şagird arasında bir ünsiyyət formasıdır. Əgər müəllim şagirdin nəzər-diqqətini özünə cəlb etməyi, onun hissəsinə və əhvali-ruhiyyəsinə təsir etməyi, onu maraqlandıraraq düşünməyə vadar etməyi bacarırsa onda o, öz istəyinə nail ola bilər".

O, daha sonra əlavə edir: "İxtisas dərsləri sinifdə əsas təhsil və tərbiyə formasıdır. İxtisas fənn müəllimi musiqi nəzəriyyəsi fənni müəllimləri və şagirdin valideyni ilə əlaqə saxlamaq şərti ilə məktəbdə şagirdin davranışına, intizamına müntəzəm surətdə nəzarət etməlidir. Müəllim gənc musiqiçini tərbiyə edərkən onun həm texniki və həm də bədii ifaçılıq vərdişlərinə malik olmasına və bunların tədris ilə inkişaf etdirilməsinə nail olmalıdır".

Müəllim şagirdlərə hər hansı yeni musiqi əsərini öyrədərkən ilk növbədə bəstəkarı adı, soyadı, əsərin tonallığı, ölçüsü, notun oxunuşu, yazılışı, ümumiyyətlə, təsadüf edilən bütün nüanslar haqqında izahat verməlidir. Ayrı-ayrı ifaçılıq elementlərinin hər hansı bir alətdə şagirdlərə göstərilməsi, başqa sözlə desək, müəllimin nümunəvi şəxsi ifası sinifdə aparılan işin ən düzgün formasıdır. Belə olduqda şagirdlərin dərslər haqqında məlumatı və öyrəndiyi fənnə marağı daha da artır.

Şagirdlər çətin qavranılan ayrı-ayrı xanələri mükəmməl çalmaqdan ötrü dönə-dönə təkrar etməlidir.

Pyeslər

I sinifdə çalınacaq pyeslər kiçik həcmli və texniki cəhətdən yüngül olmalıdır. Sonrakı siniflərdə proqrama uyğun repertuarı tədrisən mürəkkəbləşdirmək lazımdır.

O.Orxanbəylinin pyeslərin tədrisi ilə bağlı maraqlı fikirləri var: "Pyes öyrədilərkən həmişəlik olaraq yadda saxlamaq lazımdır ki, onu şagirdə heç vaxt əvvəlcə öz tempində çaldırmamalı. Çünki bu, yeni pyesin öyrədilməsinə mane olur. Ona görə də pyesin öyrənilməsinə başlanan zaman onu hələ bir müddət öz tempindən xeyli fərqli olaraq ağır-ağır, sonra tempi tədris ilə artırmaq şərti ilə əsərin öz tempinə çatdırmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, pyes şagird tərəfindən çalınıb mənimsənilmiş olduğuna baxmayaraq o, imtahana yaxın günlərdə həmin materialı həmişə notun üzünə baxa-baxa diqqətlə çalınmalıdır. Beləliklə, şagirdin gözü qarşısında ifa etdiyi bütün notlar canlanır və təsadüf edilən nöqsanlara da yol verilmir".

O.Orxanbəyli daha sonra əlavə edir: "Əsər tam hazır olduqdan sonra şagird akompaniatorla birlikdə məşğə başlaya bilər. Bu məşqlər nə qədər çox təkrar edilmiş olarsa, şagirdin eşitmə qabiliyyəti və onun ifaçılıq texnikası o qədər inkişaf etdirilmiş olur".

Ansambl

Fortepianonun müşayiətilə əsərin çalınmasında əsas cəhətlərdən biri də ansamblın alınmasıdır.

Şagird əsəri tam öyrəndikdən sonra fortepianonun müşayiətilə ifa etməlidir. Belə ifa, ümumiyyətlə iki və daha çox musiqiçinin birgə ifası ansambl adlanır

“**Ansambl**”(ensemble)-fransız sözü olub birgə, birlikdə mənalarını bildirir və musiqişünaslıqda bir neçə ifaçının birgə çıxışı kimi başa düşülür.

Ansamblar ifaçıların sayına görə müxtəlif cür adlanır: trio, kvartet, kvintet və s. Bəzən də ansamblar tərkibindəki alətlərə görə bir-birindən fərqlənir: instrumental ansambl, nəfəs və zərb alətləri ansamblı, xalq çalğı alətləri ansamblı, estrada ansamblı, kamera ansamblı, zərb alətləri ansamblı və s.

Müəllim ansambl ifasının uğurlu alınmasından ötrü müəyyən tövsiyə və məsləhətləri verməlidir. Bu nədən ibarətdir?

Ən əsası şagird daim müşayiətçini eşitməlidir, necə deyərlər bir qulağı fortepianoda, bir qulağı isə çaldığı alətdə olmalıdır. Müşayiətinin də ifa zamanı bütün diqqəti şagirdə yönəlməlidir. Solisti fortepianoda müşayiət edən ifaçı **akompaniator** adlanır. Ola bilər ki, hər hansı məqamda şagird ani çəşsin, ritmdən çıxsın, bu zaman müşayiətçi dərhal o qüsuru aradan qaldırmalıdır. Pauzalar zamanı şagirdin ölçünü və yaxud xxanələri sayması düzgün deyil, bu vaxt o, fortepianonun ifasını yadında saxlamalıdır.

Ansambl ifası zamanı nüanslara da xüsusi fikir verilməlidir. Əsərin müəyyən məqamı “forte”və yaxud “piano”çalınmalıdırsa, ifaçılardan hər hansı biri buna riayət etmərsə, ümumi ifaya xələl gəlir.

Musiqi məktəblərində şagirdin fortepiano ilə birgə onun sənə mədəniyyətini artırır və konsert ifaçılığının püxtələşməsinə xidmət edir. Şagird səhnədə olarkən artıq hərəkətlər etməməli, pauzalarda müşayiətçini diqqətlə izləməlidir. O, istər səhnəyə çıxarkən, istərsə də ifadan sonra ehtiram əlaməti olaraq tamaşaçılara baş əyməlidir.

Ritm

Hər bir xalq özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətlərə malik ritm vəznələri, ölçüləri yaradıb. Həyata baxışımız, hər bir anımız, hərəkətimiz, hətta nəfəs almağımız, addımlarımız belə müəyyən ritm, ölçü çərçivəsində həyata keçir. Musiqi ifaçılığının inkişafında da ritmin böyük rolu var.

Ritm-eyni və ya müxtəlif ölçülü notların xanədə müəyyən ardıcılıqla düzümünə deyilir.

Musiqi məktəblərinə müsabiqə yolu ilə şagird qəbul edərkən ilk növbədə musiqi duyumu və ritmi yüksək olan uşaqlara üstünlük verilir. Bəzən ritmi zəif olan uşaqların ritmini sonradan xüsusi təlim vasitəsilə normal hala salmaq lazım gəlir. Bu zaman yaxşı olar ki, metronomdan istifadə edilsin. Hər hansı bir musiqinin ifa edilməsində ritmin çox böyük əhəmiyyəti var.

Temp və dinamik işarələr

Hər hansı musiqini ifa edərkən onun sürət(asta,orta və ya iti)dərəcəsinə **temp** deyilir.Not əsərlərinin başlanğıcında onun tempi qəbul edilmiş konkret sözlərlə göstərilir.Bu sözlər,terminlər italyan dilindədir.İfaçı əsəri göstəriləndiyi tempdə çalmazsa,onun bədiiliyi,xarakteri itmiş olacaq.Təsəvvür edinki ki,iti tempdə çalınmalı əsər çox ağır,asta tempdə ifa olunur.Nəticəni izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Çalğı alətlərimizlə bağlı tərtib edilmiş dərsliklərdə istifadə edilən templər haqqında kifayət qədər məlumat verilir.

Musiqi əsərləri çalınarkən müəyyən məqamlarda zəif,güclü.tədricən gücləndirmək və s.tələb olunur.Bu zaman notların altında tələb olunan tempi göstərən terminlər yazılır və bunlar dinamik işarələr adlanır:yazılır “p”,oxunur “piano”.Bu işarə səsin alçaldılmasını tələb edir:”pp”,bu işarə isə “pianissimo” oxunur və musiqiçi həmin hissəni lap alçaq səslə çalmalıdır:”ppp” işarəsi “piano-pianissimo” oxunur,əsərin bu hissəsi geclə eşidiləcək yüksəklikdə çalınmalıdır.

Digər dinamik işarələr belədir:”mp”-“metso-piano”,orta zəif, yavaş:”f”-“forte”,güclü,qüvvətli:ff-“fortissimo”,daha güclü:”fff”-“forte-fortissimo”,son dərəcə güclü,”mf”-“metso-forte”,orta güclü:”cresendo” yazılır,oxunur “kreşendo”,tədriclə gücləndirmək,”diminuendo”yazılır,elə yazıldığı kimi də oxunur,tədriclə zəiflətmək deməkdir.

Bəzən istər templəri,istərsə də dinamik işarələri bəstəkarlar əsərlərində öz ana dillərində yazırlar.

PLAN:

- 1.Notun oxunması**
- 2.Muğamların tədrisi**
- 3.Musiqi müəllimi və onun hazırlığı**
- 4.Davranış və təmizlik**
- 5.Tar alətinin yaranması tarixi və quruluşu**
- 6.Tarın etimologiyası və tədrisi**
- 7.Kamança alətinin yaranma tarixi və quruluşu**
- 8.Kamançanın etimologiyası və tədrisi**
- 9.Balaban alətinin yaranma tarixi və quruluşu**
- 10.Balabanın etimologiyası və dəmkeşlik sənəti**
- 11.Azərbaycan qarmonu**
- 12.Qanun alətinin yaranma tarixi,quruluşu və tədrisi**

13.Nağara alətinin yaranma tarixi,quruluşu və tədrisi

14.Saz alətinin yaranma tarixi,quruluşu və tədrisi

15.Qaval alətinin yaranma tarixi,istifadə qaydaları və tədrisi

ƏDƏBİYYAT:Abbasqulu Nəcəfzadə “Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası”

Notun oxunması

Musiqi məktəbinin yuxarı sinif şagirdləri xüsusi təlim nəticəsində müstəqil surətdə hər hansı notu üzündən oxumağı bacarmalıdır.Hər birmiz orta məktəbdə sərbəst,kitab,qəzet,jurnal və s.oxuduğumuz kimi,savadlı musiqiçilər də ilk dəfə tanış olduğu notu üzündən oxumağı bacarmalıdır.Bu iş xüsusi vərdişlər tələb edir.Notu üzündən oxumaq üçün aşağıdakı məsələləri bilməliyik:1.Açarda olan işarələri:2.Əsərin ölçüsünü:3.Yazıldığı tonallığı. Əgər bu 3 şərtəndən hər hansı biri unudularsa,onda not oxunanda müəyyən əngəllər yarana bilər və bu zaman əsərin ifasına ciddi xələl gələr.

Notu üzündən oxumaqla bağlı O.Orxanbəylinin fikirləri ilə tanış olaq:”Notu üzündən oxumaq bacarıq və vərdişin inkişaf etdirilməsi şagirdlərdə tez bir zaman ərzində deyil,bu məqsədlə hər bir dərstdə müxtəlif məşğələlərin aparılması ilə,müəllim tərəfindən evə verilmiş tapşırıqların müstəqil surətdə yerinə yetirilməsilə.uzun müddət ardıcılıqla bunların təkrar edilməsi vasitəsilə əldə edilə bilər.Lakin şagirdlərin qabiliyyətindən,səyindən və onların işə şüurlu münasibətindən də çox şey asılıdır.

Vərdiş şüurlu fəaliyyətin avtomatlaşdırılmış hissəsidir.Bu,uzun mümarisətlərdən,məşğələlərdən sonar əldə edilir.Vərdişlər əsasında fəaliyyətin özü bütünlüklə deyil,yalnız onun ayrı-ayrı hissələri avtomatlaşdırılır.Məsələn:yazı,oxu,tar,çalma(hər hansı çalğı alətində ifa-A.N.)və sairə həmişə şüurlu fəaliyyət olaraq qalır,lakin bu fəaliyyətin həyata keçirilməsində müəyyən rol oynayan icra üsulları avtomatlaşdırılmış olur”

Musiqi məktəbinin yuxarı sinif şagirdləri məktəbin ansambl və orkestrində müntəzəm iştirak etməlidir ki,onların çalğı,eşitmə və notu üzündən oxuma qabiliyyəti daha da inkişaf etmiş olsun.

Muğamların tədrisi

Muğamlarımız instrumental və vocal(oxu) baxımdan müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş üçün onların ifasında da fərqli üslublar yaranıb.Dəstgahların tərkibi haqqında rəylər illər boyu ifaçılar arasında qızgın mübahisələrə və diskussiyalara səbəb olmuşdur.Bu işi qaydaya salmağı və musiqi məktəbləri üçün əsaslı muğam

proqramı tərtib etməyi dahi Ü.Hacıbəyli(1925-ci il 9may)öz üzərinə götürdü.O,muğamlarımıza yaxşı bələd olan ifaçıların,muğam bilicilərinin-Cabbar Qayağdıoğlu,Qurban Pirimov,Mirzə Fərəc Rzayev.Mirzə Mənsu Mənsurov,Şirin Axundov və başqa sənətkarların iştirakı ilə tədris üçün əsaslı muğam proqramı tərtib etdi.İllər ötdükcə,nəsillər dəyişdikcə müasir tələblərə müvafiq olaraq muğamın tədrisi proqramları dadəfələrlə dəyişdirilib,bir sıra ixtisa və əlavələr edilib.Muğamlar uşaq musiqi məktəblərində II sinifdən öyrədilir.I sinifdən muğamların öyrədilməsi üçün bir növ hazırlıq dövrü kimi istifadə edilir.Bu zaman şagirdlərə proqramda təqdim edilən,müxtəlif muğam ladında olan mahnı,rəqs və yarəng öyrədilməlidir.Müəllim adları çəkilən musiqi nümunələrini öyrədərkən lad müxtəlifliyinə fikir verməlidir.Yənni seçilən xalq mahnısı “Segah”ladındadırsa,rəqs deyək ki,”Çahargah”,rəng “Bayatışiraz”,dəraməd “Şur”,diringə “Rast”ladlarında olmalıdır.Şagird müxtəlif laddarda musiqi nümunələri öyrəndikdən sonra muğamlarımız daha asanlıqla qavrayır.Bu iş hazırlıq dövründə,yəni I sinifdə başlanmalarıdır.II sinifdən etibarən hər şagirdə proqramda göstərilən muğamlar öyrədilir.Qeyd edək ki,proqramda şagirdə hər muğamın hansı şöbələrinin öyrədilməsi də göstərilir.Bu şöbələr şagirdlərə sadə,bəsit formada öyrədilir və tam,dəstgah halında deyil,bir neçə əsas şöbələr tədris edilir.Məsələn,”Çahargah”dəstgahı aşağıdakı şöbə və guşələrdən ibarətdir:

“Bərdaşt”,”Mayə”,”Bəstə Nigar”,”Hisar”,”Müəlif”,”Qərrə”,.”Müxəlif”,”Mənsuriy yə”,”Üzzal” və “Məğlub”(Çahargaha ayaq).

Uşaq musiqi məktəblərində isə “Çahargah” muğamı yığcam halda:”Bərdaşt”,”Mayə”,”Bəstə-Nigar” və “Çahargaha ayaq”tədris edilir.Müəllim hər hansı muğamı şagirdə öyrədərkən muğamlarımızın yaranma tarixi haqqında dolğun söhbət etməlidir.Daha sonra müəllim öyrətdiyi muğamın adının etimologiyası,morfologiyası,mənşəyi,məzmunu,xarakteri,lad quruluşu haqqında və dinləyixidə bu muğamın hansı duyğular oyatması barədə də şagirdə məlumat verməlidir.Müəllim hər hansı muğamı şagirdə öyrədərkən onu tam halda ifa etməlidir. Daha sonra müəllim bütün bunları şagirdə sadə,anlaşıqlı dildə öyrətməlidir.Proqrama daxil edilən muğamlar hər bir şagirdə fərdi şəkildə öyrədilməlidir.Əgər şagirdin texniki səviyyəsi aşağıdırsa,bitkin muğam cümləsini və ya ştrixi öyrənərkən çətinlik çəkirə,o zaman bu müəllim bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün onları daha asan,yüngül,kiçik cümlə və ya ştrixlərlə əvəz etməlidir.

Hər bir muğam guşəsi dinləyixidə müxtəlif dinləyixidə müxtəlif ovqatlar yaratdığından,müəllim şagirdə bu guşələrin ayrılıqda təsir qüvvəsini izah etməlidir.Həmçinin muğam guşələrinin hər birinin xarakteri,məzmunu sözaçımı və s. Haqqında şagird məlumatlandırılmalıdır.İfaçının baxışı,mimikası muğamın ifa edilən guşəsinə uyğun ifadəli,həllədici olmalı emosional hislər aydın bürüzü verilməlidir.Bütün deyilənlər zərb muğamlarına da aid edilir.Buraya daha bir tələb əlavə edilməlidir.Konkret musiqi intonasiyaları dəqiq ritm çərçivəsində çalınmalı,şagirdə zərb muğamlarının ölçüsü izah edilməlidir.

Musiqi müəllimi və onun hazırlığı

Musiqi müəllimi daim öz üzərində işləməlidir. İfaçılıq sənəti inkişafda olduğundan müəllim repertuarı mütəmadi təzələməlidir. O, yeni yazılmış əsəri bütün detallarınacan əvvəl özü öyrənməli, sonra isə bu əsəri şagirdlərinə öyrətməlidir. Müəllim yüksək bilik səviyyəsinə malik olmalı, öz ixtisasına dərinlə yiyələnməli və müsbət kefiyyətləri ilə şagirdlərə təsir göstərməlidir. Uşaqlar nüfuzlu olan, xoşlarına gələn müəllimi təqlid etməyə və özlərini ona oxşatmağa çalışırlar. Dərs zamanı müəllim musiqi əsərinin hissələrini çalıb, geniş izahat verməlidir. Müəllim bu işi zövqlə, sənətkarlıqla etməli, həmin əsər aydın və təsirli səslənməlidir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, müəllim öz ixtisasını, onun tədrisi metodikasını dərinləndən bilir, günün tələbinə uyğun olaraq öz üzərində ciddi hazırlaşsın, fənni şagirdlərə sevdirməyi bacarır və onlara sərbəst işləməyi öyrədə bilir.

Davranış və təmizlik

Müəllim şagirdin geyiminə, səliqə-sahmanına mütəmadi fikir verməlidir. İfaçı səliqəsiz, ütüsüz geyinib səhnəyə çıxarsa, tamaşaçıda ona qarşı ikrah hissi yarana bilər. Belə halda ifaçı nə qədər peşəkarlıqla çalsın da, geyimi tamaşaçının diqqətini çəkəcəkdir. Müəllim hər dərsdə şagirdin dırnaqlarının təmiz olmasına diqqət yetirməlidir. Əks halda xoşagəlməz səslənmə alın bilər. Həmçinin şagirdin məşğul olduğu otağın havası təmiz və işıqlı olmalıdır. Gözün yorulmaması üçün nota 30-sm-dən az olmayan məsafədən baxıb çalmaqla lazımdır. Şagird dərs keçdikdən sonra tez geyinib bayıra, çölə çıxmamalıdır. Çünki dərs vaxtı tərlədiyinə görə küçüyə çıxanda xəstələndə bilər. Bütün bunlara laqeyd baxmaq olmaz, aqillər “sağlam bədəndə sağlam ruh olar”-deyiblər. Aydındır ki, sağlam şagird dərs buraxmır, nəticədə proqramdan geri qalır.

Tədris olunan çalğı alətləri

Kitabın bu bölümündə musiqi məktəblərində tədris edilən çalğı alətlərimiz haqqında ətraflı məlumat toplanıb. Hər bir müəllim şagirdə öyrətdiyi çalğı alətinin yaranma tarixi, adının etimologiyası, istifadə qaydaları, morfolojiyası və s. Haqqında bilgi verməlidir.

Tarın yaranma tarixi və etimologiyası

Yaranma tarixi. Tar mizrabla çalınan simli, mükəmməl musiqi alətidir. Tanınmış musiqi tədqiqatçısı Firudin Şuşinski (1925-1997) “Azərbaycan xal musiqiçiləri” kitabında tarın yaranma tarixi ilə əlaqədar “Yeni yol” qəzetinə istinadən (1929-cu il, №.15) yazırdı: “Mötəbər tarixi vəsiqələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, tarı miladın X əsərində Türküstan türklərindən Tərhanın oğlu Məhəmməd Cərcə şəhərinin Fərab adlı bir kəndində qayırmışdır” Tərhanın oğlu Məhəmməd əslən Xorasan türkü olan dahi mütəfəkkir, alim və musiqişünas Əbu

Nəsr Məhəmməd İbn Məhəmməd Uzluq ibn Tərxan əl-Fərabidir(təxminən 865/873-950).Qeyd edək ki,İranda türk dedikdə azərbaycanlı nəzərdə tutulur.Digər türkdilli xalqlar isə öz adları ilə çağırılırlar.Deməli,İranda Həmədan şəhərinin Fərab kəndində anadan olan Ə.N.Fərabî milliyətçə Azəri türküdür.1966-cı ildə İranda nəşr edilən Ə.N.Fərabinin “Musiqiyə-əl kəbir”əsərində onun babalarının Ərdəbildən Xorasana köçdükləri haqda məlumat verilir.Həmin əsərdə Ə.N.Fərabinin azərbaycanlı olduğu bir daha təsdiqini tapır.Professor,sənətşünaslıq namizədi Vaqif Əbdülqasimov”Azərbaycan tarı”kitabında əski,yəni”5 simli tar”ın mahir ifaçısı,professor Jan Dürinqin qədim mənbələrə əsaslanan fikirlərini təqdim edir.”Rübablara daha yaxın olan,həmahəng səsli tellərə malik olan tar həmişə Qafqazda olmuş XVIII əsrin sonunda oradan İrana gətirilmişdir”.Elə həmin kitabda V.Əbdülqasimov İran musiqişünası Ruhulla Xalığınin “Sərqozəştə-musiqiyə-İran”kitabından,həmçinin İranda uzun illər fars musiqisinin tədqiqi ilə məşğul olan amerikalı alim Ella Zonisin “Klassik fars musiqisi”əsərindən nümunələr göstərərək tarın İrana Qafqazdan,daha doğrusu Azərbaycandan gətirilməsi haqqında məlumat verir.

Quruluşu. Tarın çanağı əsasən tut,qolu isə qoz ağaclarından hazırlanır.Tarın ilk forması sadə,5 simli alət olub.Fars musiqisinin tədqiqatçısı Ella Zonisin verdiyi məlumata görə tara altıncı simi iranlı Dərvişxan(1872-1925)əlavə etmişdir.O,beşinci,yəni kök simin yanına ağ sim əlavə edərək onları qoşalaşdırıb.Fikrimizcə bu məlumat yalnızdır,müasir Azərbaycan tarının “atası”sayılan Mirzə Sadiq Əsədovlu tar üzərində hələ 1870-1875-ci illərdə islahatlar apararkən ona daha 6 sim əlavə edib.O,eyni zamanda kiçik oktavanın do səsi olan kök simə ağ simi də həmin illərdə əlavə etmişdi.Sadiqcan tar üzərində reformalara başlayarkən Dərvişxan heç anadan olmamışdı.Sadiqcan tar üzərində işləyərkən yüz ölçüb-biçmiş,riyazi hesablamalar sayəsində uğurlu nəticələr əldə etmişdir.O,tarın qolunda olan bir sıra artıq pərdələri çıxartmış,22-ni saxlamış,alətin səsini gücləndirmək,imkanlarını artırmaq məqsədilə ağ və sarı simə müvafiq olaraq qoşulmuş zəng simlər əlavə etmişdir.Tarı daha da xunlu,rezonanslı etmək üçün sarı simdən də istifadə etməyə başladı,yəni alətəki kiçik oktavanın sol səsindən bir oktava aşağı,bəm səslənən qalın sarı sim də əlavə etdi.Əlavə olunan bütün bu simlərdən açıq halda istifadə edilir.Sadiqcan kiçik oktavanın do səsini verən və tək bağlanan kök simi də qoşalaşdırdı.Bununla bağlı gorkəmli bəstəkar,dirijor,musiqişünas Əfrasiyab Bədəlbəyli(1907-1976)”İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”kitabında yazır:”Mirzə Sadiq kök simi də “kisiz-kimsəsiz”buraxmamışdır.O,tarda səslər müvazinətinə riayət məsələsini nəzərə alaraq,əlavə simlərdən birini də kök sim qonşuluğunda qoşmağı lazım bilmişdir.Bu sim,bir qayda olaraq,kök simdən bir oktava zil köklənir”.Sadiqcan alətin ümumi çəkisini azaltıqdan sonra ilk dəfə olaraq tarı diz üstündən sinəyə qaldırdı.Çanağı yəndəmsiz və çəkisi ağır olduğundan qədim tar diz üstündə çalınırdı.Sadiqcan tarın çanağını dərin qazımaq hesabına çəkisini azaltmağa nail olmuşdu.O,həmçinin aləti sinədə çalmaq üçün anağın baş tərəfində olan mailliyi(100mm),donqarlığı aradan götürüb,üz səthini genişləndirərək səsini xeyli gücləndirmişdi.Mirzə Sadiq tarın simlərin sayını 18-ə çatdırdı.Sonralar bu simlər 13-ə endirildi.Bu eksperimentlər özünü doğrultmadığından nəhayət,əvvəlki kimi,11 sim saxlandı.Sadiqcan tarın

simlərinin sayını artırmaqla alətin tənzimlənən intensivliklə səslənməsini xeyli gücləndirdi. V.Əbdülqasımov "Azərbaycan tarı" kitabında yazır: "M.S.Əsədov simlərin sayını artırmaqla ilə əlaqədar tarın qolunun çanağa birləşdiyi hissədə də dəyişiklik edir. Əvvəllər tarın qolu çanağa birbaşa birləşdirilirdi, yaxud da qol çanağa dəmir vintlə bağlanırdı. Bu halda yeni tar da simlərin sayından asılı olaraq qol ilə gövdə arasında gərginlik yaranırdı ki, buna Azərbaycan musiqiçiləri "çəngəl" deyirlər. Mirzə Sadiq isə tarın simlərinin artırılmasında qol ilə çanaq arasında yaranan gərginliyi, təzyiği tarazlaşdırmaq məqsədi ilə tarın çanağının özündən çıxan qısa qol çıxıntısını tarın qoluna geydirir və onu birləşdirir. Bununla yanaşı o, çanaqların (kiçik çanaqdan çıxıntı istiqamətində) kiçik çanaqla böyük çanaq arasında dayaq məqsədini güdən bir ağac da əlavə etmişdir. Məhz dayaq vəzifəsini görən bu ağac yuxarıda qeyd etdiyimiz gərilmə gərginliyi azaldır. **Ədəbi mənbələrdə.** Şifahi ədəbiyyatımızın qollarından biri olan tapmacalarımızda tar aləti ilə bağlı deyilir:

Yayılib xoş sorağı,
Qoşalaşib çanağı.
Görəsən o nədir ki,
Vardır on bir qulağı?(tar)

Tarın adına Qətra Təbrizi, X.Şirvani, Ə. Təbrizi, Həbib, M. Füzuli, Məsihi, S. Təbrizi, Kimi klassiklərin şeirlərində rast gəlik və onlardan bir neçə nümunə təqdim edirik. Qətran Təbrizi:

Bülbülün nəğməsi, suları şırıltısı
Çəng, tar və rübab səslərinə qarışmışdır,
Buludda ildırımın səsi Dədin
Lalənin rəngi sularda rübabın üzü kimidir,
Bulud torpağı Vəşşinin üzü kimi etmişdir.

Etimologiyası: Tar sözü farsca tel, sim deməkdir. Professor V.Əbdülqasımov İran musiqişünası Ruhullah Xaliqinin "Sərqozəştə-musiqiyə-İran" əsərinə istinadən yazır ki, tara qədimdə vətər də deyib. Vətər isə dairənin hər hansı iki nöqtəsini birləşdirən düz xəttin elmi adıdır. Lakin Əlihüseyn Dağlı "Ozan Qaravəli" əsərində qədim tara "qimtar" deyildiyini yazır: "Yekunda qimtar sözünün mənasını qimsəs" tar (dar) ağac, ya ki "səsli ağac" kimi müəyyən etdim. Daha bir qədər bu məsələ ilə məşğul olanda bəlli oldu ki, yüzilliklər içərisində qimtar xalq dilində tələffüzə düşüb, bu musiqi aləti tar adında qalıb"

Diapazonu. Tarın diapazonu kiçik oktavanın do səmindən II oktavanın sol səsinə qədərdir. Alət transpozisiyalıdır, əsasən in H, yəni si notuna köklənir, yazıldığından yarım ton bəm səslənir, notu mezosoprano açarında yazılır. Bu açar 1928-ci ildə Ü. Hacıbəylinin təklifi ilə qəbul edilib.

Tədrisi. Tar Azərbaycanda ən çox istifadə edilən mükəmməl çalğı alətimizdir. Bu alətin ölkəmizdə tədrisi və inkişaf etdirilməsi üçün hər cür şərait yaradılıb. 1931-ci ildə Ü. Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə yaradılan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrində tərən bu günə kimi aparıcı alət kimi istifadə edilir. Orkestr və ansambllardan bəm tar adlanan alə də var. Bə tarın ilkin variantını 1960-cı illərdə həvəskar tərən Varid Fərzəlibəyov yaradıb. Sonralar Qasım Qasımov (1942-

2005), Balaabəy Balabəyov və Habil Şahinoğlu da (tarzən Bakıxan Müzəffəovun tövsiyələri əsasında) bəm tarın fərqli variantlarını hazırlayıblar. Bəm tarın diapozonu böyük oktavanın do səsindən I oktavanın do səsinə qədərdir.

Tanınmış ifaçıları: Dəmirçi Qulu Xəstə Qasımın (təxminən 1684-1779) qardaşı olub, XIX əsrdə yaşamış Mirzə Əli Əsgər Qarabaği, Məşədi Məlikməmməd Ağasalah oğlu (1838-1909, tarzənliklə bərabər kamança, tütək və qarmon alətlərində də eyni məharətlə ifa edib), Mirzə Sadıq Əsədov (1846-1902), Mirzə Fərəc Rza oğlu Rzayev və başqaları. Bəstəkarlardan - Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948), Ağabacı Rzayeva (1912-1975), Ağası Məşədibəyov (1912-1984) və başqaları da böyük sənətə tarzən kimi gəlirlər.

Kamançanın yaranma tarixi və etimologiyası

Azərbaycan musiqisinin inkişafında bir sıra çalğı alətlərimiz böyük rol oynamışdır. Belə alətlərin sırasında kamançanın xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır.

Kamança kamanla ifa olunan simli alətdir. Azərbaycanda kamanlı alətlərin VII-VIII əsrlərdə yayıldığı ehtimal edilir. Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə istifadə edilən kamanlı alətlər bunlardır:

Qabaq kəmanə, kamanlı (yaylı) rübab, yektay, çaqanaq, bəm çaqanaq, əsa kamança, Yaylı təmbür, qıl qopuz, çəqanə, bəm kamança, əhsən və ləz, gicək, beş simli Kamança, neykamança, pandur, şeş kaman.

Quruluşu: Kamança əsasən qoz ağacından hazırlanır, çanağın üzünə naqqa balığının sinə hissəsinin dərisi çəkilir. Bəzən üzlük üçün mal ürəyinin pərdəsindəndə istifadə edilir. Son illər çalğı alətlərimiz üzərində reformalar aparən kimya elmlər doktoru Pənah Qurbanov çanağın üzünə sintetik membrana üzlükdə çəkir. Pənah Qurbanov belə dərilərin rütubətə, nəmişliyə daha davamlı olduğunu söyləyir.

Kamança dörd simlidir. Bir , üçüncü simlər mi, iki dördüncü simlər lya adlanır. İfa zamanı istifadə olunan kaman zoğal ağacından hazırlanır. Kaman atın quyruğunun tükünü təmizləyib bağlayırlar. Alətin təmiz aydın səslənməsindən ötrü kamana kanifol adlı maddə çəkilir. Kanifol sarı rəngdədir. İynə yarpaqlı ağacların şirəsindən hazırlanır. Kanifola qədimdə rəcinə deyiblər.

Ədəbi mənbələri: Kamançanın adına N. Gəncəvi, Fədai, Məsihi və başqa klassiklərimizin şeirlərində rast gəlirik. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın qollarından biri olan tapmacalarımızda kamança ilə bağlı nümunələr var.

Üzük aldım, qaşığı yox,
Təpə gördüm daşığı yox
O nədir hey ağlayır
gözlərinin yaşı tox? (Kamança)

Qoz ağacı oyarlar
Üstünə tel qoyurlar
Əgər düzgün dinməsə
Qulağını burarlar (Kamança)

Kamançanın işlək diapazonu kiçik oktavanın Iya səsindən üçüncü oktavanın mi səsinə qədərdir. Lakin üçüncü oktavanın fa, sol, Iya səslərində ifa etmək mümkündür. Alətin notu kaman (Sol açarında) yazılır. Kamança transpazisyalı alətdir, İn D yəni re köklüdür. Bu səbəbdən kamança yazıldığından bir ton zil səslənir.

Etimalogiyası: Kamançanın söz açımı kamanla əlaqədardır. kaman yay deməkdir. Kamanç-kaman və çal sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, Kamanla çalınan alət mənasını ifadə edir.

Tanınmış ifaçılar: Azərbaycanda kamançanın müxtəlif dövrlərdə yaşamış bir sıra virtioz ifaçıları olub-Mirzə Məhəmməd kamançayı(XVI-əsr), Qaraçı Hacıbəy(XVIII-əsr), Məşədi Məlikməmməd Ağasalah oğlu(1838-1909 tarzən kimi tanınmada ,kamança,tütək və qarmon alətlərində eyni məharətlə ifa etmişdir). Yaxın keçmişdə-İsmayıl Talışinski, Hafiz Mirzəliyev, Fərhad Dadaşov, Tələt Bakıxanov, (1927-2000), Elman Bədəlov(1929-1991), Həbil Əliyev, Şəfiqə Eyvazova, Fəxrəddin Dadaşov və başqaları. Tanınmış xanəndə Ramiz Hacıyev(1936-2005), Şövkət Ələkbərova(1922-1993 muğənni). Ramiz Mirişli (Bəstəkar), Yaşar Səfərov(Muğənni) bir zamanlar kamança ifaçıları olublar.

Aplikatura sistemi

Aplikatura dedikdə-xalqçalğı alətlərində(Qanun və nağara alətləri istisna olmaqla)barmaqların səs pərdələri üzərində sıra ilə ardıcıl düzülüşü nəzərdə tutulur. Müəllim dərs prosesində öyrənilən pyes və ya məşqələnin tam şəkildə mənimsənilib səsləndirilməsində müxtəlif aplikatura sistemindən istifadə edir. Bu baxımdan əsərin ümumi təhlili və ifa xüsusiyyəti haqqında məlumatla yanaşı uyğun aplikatura təyin edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki aplikatura əsərin müəllifi tərəfindən təyin edilərsəndən asılı olmayaraq, müəllim düşünölmüş aplikatura sistemindən yararlanə bilər. maraqlı aplikatura təyin edərkən, hər bir alətin səs çalarları, tembri, pozisiya quruluşu ilə yanaşı, melodiyanın ikişaf xəttinin nəzərə alınması əsas şərtədir. Düşünölmüş aplikatura sisteminin tətbiqi, musiqi əsərinin ifadəli və obrazlı səslənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan müəllim şagirdin ifaçılıq məharətini, pozisiyalarda sərbəst keçid etmə bacarığını nəzərə almaqla bir əsər üçün müxtəlif aplikatura təyin edə bilər. Aplikaturanın təyini zamanı hər hansı barmaqın, yəni I-barmaqdan sonra, Yenə I-ci barmaq və sair arıcılığı yol verilməzdir. Lakin bu xüsusiyyət zəruri hallarda, yəni daha çox yarım tona keçid tələb olunduğı halda istifadə oluna bilər.

Balabanın yaranma tarixi və etimalogiyası.

Musiqili dünyamızı bəzəyən xalq çalğı alətlərimizdən biri də balaban alətidir. Balaban mükəmməl alət olub, yarandığı gündən müasir dövrümüze kimi ən çox istifadə edilən və sevilən nəfəsli çalğı alətlərimizdəndir. Səsləməsinə və ölçüsünə görə balabanın müxtəlif növləri yaradılıb. Orkestr balabanları-böyük, kiçik(pikkolo və ya cürə)klapanlı, alt.tenor, bəm(bas) və aşığı balabanı.

Yaranma tarixi və ədəbi mənbələrdə. Öncə qeyd edək ki, aşıq balabanı digər növlərdən ən qədimidir. Bu da Azərbaycanda ulu ozan aşıq sənətinin qədimliyi ilə əlaqədardır. İstər Şirvan, istərsə də qərbi Azərbaycan aşıq məktəblərinin nümayəndələri aşıq balabanın müşayəti ilə saz çalıb, söz söyləməyi xoşlayırlar.

Azərbaycanın Ucar rayonunun Qaratəpə kəndi yaxınlığında arxeoloji qazıntılar nəticəsində 2-mil illərdən artıq yaşılan gümüş üzük tapılmışdır. Üzüyün üzərində neyçalan şəklində həkk edilmişdir. Fikrimizcə bu alət ifa təzsinə görə (çalğının yanaqları şişmiş vəziyyətdədir) balabana daha çox bənzəyir. Balaban alətinin adına yaşıl bilinməyən, əsrlərin süzgəcindən keçib gələn qədim bayatılarımızda rast gəlirik.

Əzizim balabnı
Asta çal balabanı
Hamının balası gəldi,
Bəs mənim balam hanı?

Byatı balasını müharibəyə yola salan ananın dilindən deyilib. Burada balaban sözü heç də təsadüfən işlənməyib. Alətin səsi qəmgin, həzi olduğundan bayatını bir azda təsirli edir.

Etimalogiyası: Balaban sözünün iki türk-“bala” və “ban” sözlərinin birləşməsindən əmə gəldiyini ehtimal etmək olar. Adından bəlli olduğu kimi “bala”-kiçik, xırda, zərif, incə və s. mənası verir. balaban sözünün ikinci hissəsi “ban” isə əski türkcədə səs, ün mənalarda işlədilib. Qədim yazılı abidələrimizdən olan “kitabi Dədə Qorqud” dastanında “ban” sözü ilə tez tez rastlaşırıq.

Qulaq urib dinləyəndə ümmət görkli,
Minarədə banlayanda fəqih görkli,

“Minarədə banlayanda” dedikdə azan vermək salmaq kimi anlaşılır. Yaxud dastanda “Saçalı uzun əri banladıqda” yazılarkən “uzun saqqallı, dili-dni ayrı olan igidin çıxırması” nəzərdə tutulur. Dastanda “ban banlatdılar” deyimini ilə də tez-tez rastlaşırıq. Əlihüseyn Dağlı “Ozan Qaravəli” əsərində balabanın sözaçımını “Hündür səs” kimi izah edir.

Beləliklə, balabanın sözaçımı fikrimcə, həzin səslə alət deməkdir. Bəzən aləti yastı balaban da adlandırırlar. Balabanın adına “yastı” sözünün qoşulması çox güman ki, alətin səs oyadıcısının-müştüyünün ikiqat yastı qamışdan hazırlanması ilə bağlıdır.

Diapazon və not sistemi: Balabanın diapazonu bir oktava yarım həcmindədir. Kiçik oktavanın sol səsindən ikinci oktavanın re səsinə qədərdir. Balaban üçün notlar sol açarında yazılır. Balaban transpazisiyalı alətdir. Kökü in-h (yəni si) olduğu üçün yazıldığından yarım ton bəm səslənir. Alətin səs düzümü diatonikdir, lakin xromatik səsləridə ifa etmək mümkündür. Yəni barmaqlarla dəlikləri yarımçıq qapamaqla müvafiq səsi yarım ton zilləşdirib-bəmləşdirmək olur.

Dəmkeşlik sənəti: Balaban ifaçıları əksər hallarda qoşa çıxış edirlər: Usta (solist) və dəmkeş (Müşayət edən). Dəmkeşin vəzifəsi ustanı musiqi boyu fasiləsiz dayaq səsi ilə müşayət etməkdir. Sənətkarlar buna bəzən “zü tutmaq” da deyirlər.

Balabanın tədrisi: Balaban xalq çalğı alətləri orkestri yarandığı ilk gündən (1931-ci ildən) onun tərkibinə daxil edilib. Xatırladaq ki, ilk xalq çalğı alətləri orkestri Ü. Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə yaradılıb. Orkestrdə müxtəlif funksiyaları yerinə

yetirən dörd cür balabandan istifadə edilir.Bu yaxınlara kimi ölkəmizdə balaban ifaçılarının ən yüksək təhsilləri kollec səviyyəsində tamamlanırdı.Sevindirici haldır ki,bəstəkar xalq artisti Azərbaycan Milli konservatoriyasının rektoru Siyavuş kərimlinin təşəbbüsü ilə 2003-ildən balaban aləti bu ali təhsil ocağında tədris olunur.Balaban üçün” balaban məktəbi”adlı ilk dərsləri 1937-ildə S.Abduləlimov yazmışdır.Tanınmış ifaçıları XVII-əsr məşhur sənətkarları ustad Əsəd Surnayi,Şah Məhəmməd Surnayi,Baxşəli Gülablı.XX-əsrin əvvəllərində yaşayan balabançılar Həsən əliyev,Əli Kərimov,Mehdi Nəzərli,Ağası Ağasızadə,Bəhrüz Zeynalov,Həsərət Hüseynov,Mubariz Atayev və sair.

Sazın yaranma tarixi və etimologiyası

Saz—xordofonlu slimli alətlər qrupuna aid edilir.Alət mizrabla səsləndirilir.Aşıqlar mizrabı taziyanə adlandıraraq onu giləs və ya albalı ağacının qabığından hazırlayırlar.

Yaranma tarixi: Saz qopuzun xələfi sayılır.Bu səbəbdən sazın yaranma tarixini öyrənmək üçün qolça qopuzun keçdiyi tarixi yola nəzər salmaq lazımdır.Qopuz türk dünyasının ən qədim çalğı aləti sayılır.Tədqiqatçı alim Əbülfəzil Hüseyni cənubi Azərbaycanın cığamış şəhərinin yaxınlığında tapılmış saxsı qaba istinadən,qopuz alətindən Azərbaycan ərazisində ən azı səkkiz min il bundan əvvəl istifadə edildiyini bildirir.Bu mənbəni 1961-1966 –illərdə amerika arxeoloqları tapmış və saxsı qabın yaşımı müəyyənləşdirmişlər.Qopuz aşıqların sələfi sayılan ozanların ayrılmaz aləti olub ondan XVI-əsrə qədər istifadə edilib.

Ədəbi mənbələr: Əziziyəm,gül bilir,
Gül qədrin bülbül bilir.
O hansı alətdir ki,
yetmiş iki dil bili?(Saz)

Bir zamanlar 72- saz havacatı olub.Aşıqlar bu havaları mükəmməl öyrəndikdən sonra ustadlarının razılığı ilə məclislərdə,söz söyləyib,saz çalarmışlar.Məhs bu səbəbdən nənələrimizin , babalarımızın,dilindən eşitdiyimiz yaşlı bilinməyən tapmacada “72-dil “bilmək”72 aşıq havasını çalmaq” deməkdir.Sonralar aşıq havalarının sayı artmışdır.

Quruluşu və istifadə qaydaları: Tut ağacından hazırlanan sazın qədimdə iki-3 simi, 10-14 pərdəsi olub.Müasir sazın isə 9 simi 20-yə yaxın pərdəsi vardır.Bu da sazda daha doğrusu nəinki aşıq havaları eləcə də dünyəvi musiqiləri ifa etmək imkanları yaradır.Sazda yaxın keçmişə kimi yalnız aşıqlarımız istifadə edirdilərsə,müasir dövrümüzdə xalq çalğı alətləri nsambl və orkestrlərdə geniş istifadə olunur.İlk dəfə sazı Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə böyük bəstəkar və dirijor S. Rüstəmov daxil edib.

Diapazonu: Saz aləti aşıq havalarına kökləndiyində tez tez dəyişir.Lakin ansambl və orkestrlərdə istifadə edilən sazlar tar kimi köklənir.Alətin diapazonu 1-ci oktavanın do səsindən 3-oktavanın sol səsinə qədərdir.Orkestr sazı “in-H” yəni si köklüdür.Transpozisiyalı alət sayılır.Kökləndiyindən yarım ton bəm səslənir.Tar alətində olduğu kimi sazında notları metso-soprano açarında yazılır.Saz aləti ölçüsünə və istifadə qaydalarına görə müxtəlif növlərə ayrılır.Ana saz,orkestr sazı,baş tavar saz,cürə saz,orta saz və tavar saz.

Tədrisi: Sevindirici haldırki,saz üç pilləli təhsil sistemində -uşaq musiqi məktəblərində,kolleclərdə və ali təhsil ocaqlarında tədris edilir.

Etimaologiyası: Saz sözü qədim türkcədə qarğı qamış mənalarını bildirir.Sir deyil ki,ilk tərənə çalınması mümkün olan ,qamışdan hazırlanan bir sırs alətlər nəfəslə çalınıb və bunlar saz və ya ağız (Dodaq) qopuzu adlanıb.sonralar müztəlif üsulla sələndirilən zərbli(vurmali),yaylı(kamanlı).mizrablı,ümumiyyətlə bütün alətlər saz adandırılıb.Bu günəqədər dilimizdə istifadə edilən telli saz deyimidə o dövrlərdə yaduigar qalıb.

Tanınmış ifaçıları.Ədalət nəsibov,Zakir Bayramov,İlqar İmamveriyev,Mubariz Əliyev,Fəzail Orucov və sair.

Qaval alətinin tarixi və etimaologiyası

Qaval bir üzü zərb aləti olub membranofonlu (dərili)alətlər qrupuna daxil edilir.

Yaranma tarixi: Qavalın yaranma tarixi ona qohum və ona oxşar alətlərə dəf,dıncır,məzhər,və dairəyə nisbətən elədə qədim deyil.Yazılı mənbələrə istinad etsək qavaldan XVI-əsrədən sonra daha geniş istifadə olunmuşdur.Bu da Azərbaycanda o dövrdə muğam sənətinin sürətlə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Cənubi Azərbaycanın cığamış şəhərində tapılmış saxsı qabın üzərində qavala bənzər aləti qulağına tutub oxuyan adam təsvir edilib.Bu tapıntının səkkiz mini il yaşı var.

İstifadə qaydaları: Qaval alətindən əsasən muğam ifaçıları xanəndələr istifadə edirlər.Onalar oxuduqları mahnıların, təsniflərin,dəramədlərin ritmini qaval aləti vasitəsi ilə saxlayırdılar.Xanəndələr qavaldan ilham verici alət kimi istifadə edərdilər.Onlar oxuyarkən qavalı qulaqlarına yaxınlaşdırır,alətin dərisini titrəyişindən alınan əks sədədan rezonansdan ilhamlanaraq daha təblə oxuyurdular.

Etimalogiyası: Qavalın söz açımı haqqında bir neçə fikir yürüdüldür.Qavalın ərəb sözü olan “qafa”yəni “baş” sözündən yaranması ehtimal olunur.Çünki xanəndələr ifa zamanı bir qayda olaraq aləti başlarına yaxın tuturlar.Qavalməişətdə işlədilən “qab”və çal sözlərinin birləşməsindən yaranmış qabçal sözünün təhrif olunmuş formasıdır.Qabal sözündə qav yenədə qab mənası daşıyır,al isə yalançı qırmızı şənlik kimi başa düşülür.Burada qaval sözü çox güman ki ,yalançı açalğı aləti anlamındadır.

Tədrisi: Son illər uşaq musiqi məktəblərində,kolleclərdə və ali təhsil ocaqlarında xanəndələrə qaval çalmaq öyrədilir.Qaval çalmaq xanəndənin ən əsas vacib keyfiyyətlərindəndir.

Tanınmış ifaçılar:Əzizağa Nəcəfzadə(1929-1986),Əbülfət Əliyev(1926-1990),Alim Qasımov,Mahmud Salah qavalın mahir ifaçıları kimi özlərinə məxsus məktəb yarada bilmişlər.

Ümumi metodik tövsiyələr

Dərs tədris prosesində əsas forma olub,müəllimin dərsə hazırlığı,və dərsi təşkil etmək bacarığından asılıdır.Müəllim qaydalara uyğun şəkildə dərsin təşkili üçün hazırlıq işi apara bilər.İlk növbədə müəllim mənəvi,əxlaqi,dəyərlərə malik olmalı,pedaqoji işi sevməli,təcrübəli mütəxəsis kimi,bilik və bacarığını tələbələrinə öyrətməlidir.Məlumdur ki,musiqi təhsili məktəblərində ixtisas fənləri fərdi şəkildə tədris edilir.İlk dərsdən başlayaraq,şagirdin fərdi xüsusiyyətləri,musiqi duyumu,çalğı imkanları,dərsə olan münasibəti nəzərə alınmalıdır.Qeyd etmək

lazımdır ki, musiqi təhsili müəsisələrində mədəniyyət hazırlığı və təhsil hazırlığını "Elmi metodik mərkəzi" mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış tədris proqramları mövcud olur. Bu proqramlarda hər bir sinif üçün illik tələbat – qamma, etüd məşqələlərinin kiçik və iri həcmli əsərlərin siyahısı göstərilmişdir. Müəllim dərslərin təşkili və aparılması üçün bu proqram əsasında əsərlər seçib, təhlil etməli, dərslərin saatının planını elə hazırlamalıdır ki, keçilən musiqi mövzularının öyrənilməsi, dərslərin saatı müddətində yerinə yetirilsin. Burada ev tapşırığının yerinə yetirilməsinin, yoxlanılması bəzi çatışmayan cəhətlərin yenidən izahı, yeni dərslərin məşqələlərinin öyrənilməsi, müəyyən qeydlərin aparılması öz əksini tapmalıdır. Dərslərin təşkili və aparılması üçün hər bir şagird və tələbəyə fərdi iş planı tərtib etmək lazımdır. Fərdi iş planı hər bir alət üçün ayrıca tələb olunmuş proqrama əsaslanmalıdır. İş planında qamma və etüd məşqələləri, şagird üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərin adları göstərilməlidir. İş planı xalq çalğı alətləri şöbəsinin iclasında müzakirə olunub təsdiqini tapdıqdan sonra tədris işinə başlanmalıdır.

Qarmon alətinin yaranması və etimologiyası

Başqa xalqlar tərəfindən yaradılan bir sıra alətlər Azərbaycanda özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Belə alətlərdən biri də ölkədən ölkəyə keçərək Azərbaycana gətirilən qarmon alətidir. Qarmon körüklə səsləndirilən alətlər qrupuna aid edilir. **Yaranma tarixi:** Qarmon tipli alətlərin vətəni qədim Çin sayılır. Metal dilçəkli alətlərdən orta əsrlərdə Çində istifadə edildiyi elmə məlumdur. Müasir dövrdə də istifadə edilən çin xalq çalğı aləti şen dodaq qarmonunu bir növüdür. Qədimdə Azərbaycan ərazisində özündə qarmonun elementlərini əks etdirən müxtəlif alətlərdən istifadə olunur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda cibçiq adlanan, şen ilə eyni olan nəfəs alətindən istifadə edilirlər. Bunlardan başqa ərgən və tulum alətlərində misal göstərə bilərik. Hər iki alət içərisində hava olan körüyü sıxmaqla qarmon alətində olduğu kimi səsləndirmək olar. Bu alətlərdən tulum dövrümüzə qədər gəlib çıxsada ərgən təməmiə unudulmuşdur.

Etimologiyası: Qarmon sözü-əslə

yunancadan, harmoniyadan (harmoniya) götürülərək, həmahənglik, əlaqə, nizam, daha doğrusu, ahəngdar musiqi fonu saxlamaq, səsləri bir-biri ilə tənzimləmək mənası daşıyır. Alətlə qarmon adı bir neçə səsin eyni vaxtda harmonik şəkildə ifa edilməsinin mümkünlüyünə görə qoyulub. Təsədüf deyil ki, bir sıra Şərqi ölkələrində (Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan və s.) harmon adlı körüklü, dilli nəfəs aləti mövcuddur. Beləliklə, harmon sözü Qərbdə qarmon kimi tələffüz olunub.

Azərbaycan qarmonunun fərqli xüsusiyyətləri: Bir sıra alətlər istifadə olunduğu ərazinin və ya xalqın adını daşıyır. Məsələn, Bəxşan rübəbi, əfqan rübəbi, Qoşqar rübəbi, Pamir rübəbi, Dilan rübəbi, tacik rübəbi və yaxud ispan gitarası, Havay gitarası və s. olduğu kimi, Vyana, Sibir, Tatar, Kazan, Çerpaşka, Kasimovka, Vyatka, Liven yeletsk, Royaln, Aziat və s. buna misal ola bilər. Azərbaycan musiqiçiləri Tula növü qarmonlara üstünlük vermişlər. Sonralar Azərbaycan sənətkarlarının sifarişi ilə Tula növü qarmonlarda bir sıra islahatlar aparılmış, nəticədə yeni növ – "Azərbaycan qarmonu" yaranmışdır. Artıq çalğı alətləri sırasında Azərbaycan qarmonu da özünəməxsus yer tutub.

Diapozonu və not sistemi: Qarmonun notları kaman açarında yazılır. Azərbaycan qarmonunun diapozonu I oktavanın do səsinə III oktavanın fa səsinə qədərdir.

Lakin alət tronspazisiyalı olduğundan (fortepianoya görə)səslənməsi kiçik oktavanın si səsindən III oktavanın mi səsinədəkdir.Ümumiyyətlə Azərbaycan qarmonunun diapazonu 2,5 oktava həcmindədir və bu alətin H.köküdür.

Qanun alətinin yaranma tarixi və etimologiyası

Qanun xordofonlu,,yani simli alətlər qrupuna aid edilir.Şərqdə bir sıra çalğı alətləri region xalqlarının ruhuna uyğun yaradılıb və inkişaf etdirilib.Qanun da belə alətlərdəndir.

Yaranma tarixi:Ərəb ölkələrində yaranmış qanun aləti Azərbaycanda özünəməxsus inkişaf yolu keçib.Qanun Azərbaycan ifaçıları tərəfindən səsləndirilərkən,xalqımıza məxsus melizmlərdən (musiqi bəzəklərindən) istifadə edilir.Məhz bu səbəbdən alət”Azərbaycanca”daha gözəl səslənir və digər Şərq xalqlarının ifalarından fərqlənir.

Qanundan 3 min il əvvəl şumerlərin də istifadə etdikləri haqda məlumat var.XVII-XVIII əsrlərdə qanun Azərbaycanda tənəzzülə uğrayıb,unudulub.Azərbaycan musiqisinin inkişafında və təbliğində əvəzsiz xidmətləri olan Məşədi Cəmil (məşhur bəstəkar Fikrət Əmirovun atası)1913-cü ildə türkiyədə təhsilini bitirib Azərbaycana qayıdanda özü iləöyrəndiyi ud və qanun alətlərini də gətirir.Qanun aləti o vaxtdan Azərbaycanda yenidən yayılmağa başlayıb.

Diapazonu: Qanunun notları kaman (sol)açarında yazılır və in D(re)kökündədir,transpozisiyalı alətdir,yazıldığından bir ton zil səslənir.Alətin diapazonu böyük oktavanın sol səsindən III oktavanın do diyez səsinə qədərdir.

Quruluşu və istifadə qaydaları: Qanunun gövdəsi əsasən çinar ağacından hazırlanır.Qanun süni,yazıldığından bir ton zil səslənir.Alətin diapazonu böyük oktavanın sol səsindən III oktavanın do diyez səsinə qədərdir.

Quruluşu və istifadə qaydaları. Qanunun gövdəsi əsasən çinar ağacından hazırlanır.Qanun simli,mizrabla çalınan alətdir. İfaçı qanunun simlərini hər iki əlinin şəhadət barmaqlarına keçirilən xüsusi metal üsküklərlə birləşdirilmiş mizrablarla səsləndirir.Qanun simfonik səs düzümünə malikdir.Lakin Lintlər vasitəsi ilə xromatik səsləri dəçalmaq olur.

Etimologiyası: Qanun sözü ərəbcə qayda,nizam,üsul,səliqə-sahman,düzgün və s.mənalı bildirir.Bəzən aləti yalnız olaraq “kanon”və ya”kanun” da adlandırırlar.belə olduqda fərqli mənalı meydana çıxır.a)kanun-od qabı,manqal:soba,peç,qış,təqvimdə ay,b)kanon-kilsə tərəfindən müqəddəs sayılan kitablar ,dini bayramlarda oxunan mahnı,musiqi mövzusunun bir neçə səs tərəfindən ardıcıl surətdə təkrar edilməsi.

Tədrisi: Qanun 1959-cu ildə bəstəkar S.Rüstəmovun (1907-1983)təşəbbüsü ilə xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib.Bu alət ilk dəfə həmin il

Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadası zamanı səslənib. Mükəmməl alət olan qanun Azərbaycanda üç pilləli təhsil sistemində - uşaq musiqi məktəblərində, musiqi texnikumlarında (musiqi kolleclərində) və ali təhsil ocaqlarında tədris edilir.

Tanınmış ifaçıları: Mövlanə Qasım Qanuni (XVI əsr), Məşədi Cəmil Kərbəlayi aslan oğlu Əmirov (1875-1928), Kərbəlayi Vəcihə Səfərova (1924-2002), Asya tağıyeva, Təranə Əliyeva, Mələhət Əliyeva, Çinarə Mütəllibova və başqaları.

ƏDƏBİYYAT: Abbasqulu Nəcəfzadə “Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası”

